

İRAN TARİHÇİLİĞİ*

Firuz KAZEMZADEH
Çev.: Yusuf AYÖNÜ

Yeni nesil üzerindeki Batı etkisinin, İran tarihçiliğinin karakterini tamamen değiştirdiğini söylemek bir abartı olmayacaktır. Geleneksel yapıdan ayrılış öyle büyük olmuştur ki yalnızca otuz kırk yıl önce ortaya konan eserler, başka bir halka ve başka bir çağa ait gibi görülmektedir.

Kişi, modern İran tarihçiliğinin özel bir niteliğinin olmadığını ve bilimsel öneme sahip az miktarda yazı yazıldığını başlangıçta kabul etmelidir. Bununla birlikte bu kısa çalışmanın amacı, eleştirel bir değerlendirmeden geçirmek değil, fakat İranlıların batılı meslektaşlarının fikirlerini ve yöntemlerini nasıl ve ne ölçüde özümstediklerini az çok göstermeye kalkışmaktır.

Herhangi bir 19. yüzyıl eserini son zamanlardaki bir yayınlara karşılaştırmaya başlar başlamaz kişi, dramatik bir şekilde geleneksel biçim ve içeriğin terk edildiğini görür. Kacar devri tarihçileri esasen vak'anüvis idiler. Onlar Şah'ın faaliyetlerini gündün güne, yıldan yıla ya özet halinde, ya da ayrıntılı olarak anlattılar, hatta güvenilir olamasa da savaşların kayıtlarını heyecanlı bir şekilde tasvir ettiler ve saray entrikalarının karmaşıklığını ayrıntılı olarak araştırdılar. Düşünceleri oldukça basitti. Bozgun, kıtlık, düşman istilası ve doğal afetlerden kötü kader ya da bazı esrarlı güçler sorumlu tutulurken, savaşta zaferler, başarılar emniyet ve nizam Allah'ın arzusuna ve hükümdarın bilgeliğine dayandırılırdı. Kacar devri tarihçileri okunmaya değer, hatta bazen seçkin bir tarza sahiptiler. Tarih yazma o zamanlar edebiyatın bir koluydu. Eğer hikaye güzel bir anlam taşıyorsa, öğretici ise ve hepsinden önemlisi Şah'ı memnun ederse yazar haklı olarak çabasıyla gurur duyabilirdi. Modern tarihçiler kendilerine farklı bir görev yüklerler. Onlar hâlâ öğretici olmayı ister ve bu da onun varsayılan öğretici değeri açısından kendi girişimlerini yargılamada açıkça kabul edilir. Fakat benzerlikler orada son bulur. Modern tarihçilerin dünyası genellikle bilimsellik, milliyetçilik, şüphecilik, demokrasi ve daha yakın dönemlerde Marksizm gibi Batı'dan ithal edilen fikirler tarafından istilaya uğramış olduğundan dolayı çok daha karmaşıktır.

Batı etkisi modern tarihçilerin eski İran tarihine yaklaştığı eleştirel ruhta açıkça ortaya çıkarılır. Eski İran üzerine olan çalışmasında Şehname ve diğer bu

* Firuz Kazemzadeh, "Iranian Historiography", *Historians of the Middle East*, Ed. Bernard Lewis and P. M. Holt, Oxford University Press, London 1964, s. 430-434

türden kaynakları eleştiren Hüseyin Pirniya bu kaynakların yanıltıcı ve hatalarla dolu olduğunu iddia ederek onları reddeder. Bu, 19. yüzyıl “bilimsel” Avrupalı tarihçilerden bazılarının tutumlarından birisini hatırlatır. Pirniya, filoloji ve arkeoloji gibi ilk kez gerçeği masaldan ayırdetme imkânını veren ve İran’ın uzak geçmişine ışık tutan araçları tarihe sağladığından dolayı batı bilimini övmektedir¹.

Çevre üzerindeki 19. yüzyıl Avrupa etkisi yukarıda adı geçen çalışmada kuvvetle yansıtılır. Pirniya Nil vadisi ve Mezopotamya’da dünyanın ilk medeniyetlerini ortaya çıkaran coğrafi etkenlerin müzakeresi için çok fazla zaman harcar². Ona göre coğrafya yalnızca İranlıların milli karakterini değil, aynı zamanda onların yüksek kültürlerini açıklar. Onlar güç çevre koşulları ile mücadele etmek zorundaydı. Pirniya şöyle demektedir “mücadele ve çaba İranlı Ariler için bir yaşam zorunluluğu olmuştur ve öyle önemliydi ki onların eski dinine nüfuz etmiştir. Bu nedenle Hindistan ve İran Arilerinin dinleri arasındaki farklılıklar coğrafya ve çevre açısından açıklanır³.

Batı etkisi bazı İranlı tarihçilerin islamiyete karşı sergiledikleri şüpheci tavırda da görülebilir. İslamiyete karşı olan bu düşünceler direkt bir saldırı şeklinde değil fakat imâ yoluyla olmuştur. İran’ın müslümanlarca fethi genelde üzüntüyle karşılanır; Araplar sık sık Sasani devrinin muhteşem medeniyetini harabeye çevirmekle suçlanır. Zerdüşti geçmiş her zaman idealleştirilir. Genelde dinin varlığı üzerine herhangi bir saldırı yapılmaz, fakat müslüman din adamları çoğu kez olumsuz bir görünümde verilir. Bu nedenle bağnaz ve bilgisiz mollalara işaret eden İbrahim Teymurî “Avrupa’ya ait buluşlar, İran için zararlı olarak düşünüldüğünden, bu grup, yeni olan her şeye karşı çıkmaktaydı. Şahsî çıkarları uğruna İran halkını batıl inançların etkisinde ve cehâlet içinde bıraktılar” diye yazmaktadır⁴. Nasıreddin Şah’ı çok fazla eleştiren Teymurî, bununla birlikte onun mollaların gücünü ve etkisini azaltmak için sarfettiği çabaları destekler ve bu amacına ulaşamadığından dolayı üzülür.

İkesiz ve tutarsız fakat etkileyici bir düşünür olan Ahmed Kesrevî, din hakkındaki saldırılarında çok daha ileri gitti. Hatta o islamın bazı temel prensipleriyle ilgili olarak sonunda kendisine suikast düzenlemelerine sebep olan aşırı dincilerin nefretini kazanacak sorular sormaya başladı.

Modern İran tarihçiliğininin Batı kökenli olduğu genellikle kabul edilir. Batı etkilerinin bu gün İran’da var olan milliyetçiliğin yapısına şekil vermede etkili olduğu hemen hemen kuşkusuzdur. Fakat onun doğal köklerini görmezlikten gelmek saflık olur. Milliyet duygusu, İran’ın geçmişiyle gurur duyma ve geleceği için umutlar, farsça sevgisi, Arap ve Türklerden farklı bir millet olmanın bilinci ve kültürel üstünlük inancı -bütün bunlar, Avrupa’ya özgü milliyetçilik fikirlerinin ortaya çıkışından önceki

¹ Husayn Pirniyâ, *İran-ı bâstân*, ikinci baskı (Tahran 1317), Cilt I, s. 62.

² a.g.e., s. 24-5.

³ a.g.e., s. 153.

⁴ İbrahim Teymurî, *Asr-ı bihaberî yâ târih-i imtiyâzât der İran* (Tahran 1332), s. 22.

duygulardır. Milliyetçiliğin İran'a ithal edilmesi sadece, zaten asırlardır İran kültürünün temelini oluşturmuş olan davranışları ve düşünce modellerini sağlamlaştırmaya hizmet etti. Herder ya da Fichte'nin okunması, Bismarck veya Garibaldi ile epeyce bir aşinalık sağlar ve İranlı bir aydın kendi mirasıyla onların fikirlerini bağdaştırmada herhangi bir güçlükle karşılaşmaz. Hatta farsçanın arapçadan ödünç alınmış kelimelerden arındırılması çabaları gibi milli fevranlar herhangi bir Avrupalının değil Firdevsi'nin adına başvurmakla haklı gösterilebilirdi ve de öyle oldu⁵. Milliyetçiliğin yerli ve yabancı tarzlarının karışması çağdaş hiçbir İranlının ondan tamamen kurtulamadığı olağanüstü tehlikeli bir virtüs yarattı.

Aşırı bir milliyetçi olma noktasına varan Kesrevî, "arı" bir farsça yaratma teşebbüsünde çok ileri gitti fakat, sadece yapmacık ve hiç hoşça gitmeyen bir tarz elde edebildi. Genel İran tarihi üzerine tanınmış bir yazar olan Abdullah Razî, ılımlı bir kimse olmasına rağmen İran milliyetçiliğini İran'ın tarihi boyunca etkili olan değişmez bir faktör gibi kabul eder⁶. Teymurî'nin tarihe mâl olmuş önemli şahsiyetleri yargılamakta kullandığı ölçü tam manasıyla milliyetçilikti. Bu nedenle acımasız bir hadım olan Aga Muhammed Han Kacar İran'ı birleştirmesi ve ona eski gücünü yeniden kazandırmasından dolayı övülmektedir. Onun Kirman ve Tiflis'teki gaddarlığı, kendi halkı üzerinde açtığı derin yaralar görünüşe bakılırsa affedilmektedir. Feridun Âdemiyet, Mirza Taki Han'ın biyografisi olan *Emir Kebir* adlı eserinde Anuşirvan ya da Şah Abbas'tan daha modern bir kahramana duyulan milliyetçi isteği tatmin etmek için bir efsane yaratarak daha da ileri gitmektedir. Onun Ruslarla olan dostluğu sessizce geçiştirilirken, güçlü İngiliz aleyhtarlığı nedeniyle Mirza Taki Han büyük bir insan ilan edilir⁷.

Aşırı milliyetçiliğin güzel bir örneği, ülkesini Afgan hâkimiyetinden kurtaran ve gücünü arttıran, daha sonra bir dizi gereksiz savaşlarda masum kanı dökerek onu harabe haline getiren göçebe bir eşkiya Nadir Şah'ın, Nurullah Larudî tarafından hazırlanan biyografisinde görülebilir. Kitap bilimsel bir değer taşımaz fakat onun aşırı milliyetçi bakış açısı pek çok İranlı aydının takdirini kazanmıştır⁸. Nadir, kitabın sayfalarından İran'ın kendisiyle gurur duyması gereken büyük bir kahraman şeklinde ortaya çıkar. Duygular bayrakların dalgalanması, kılıçların parıltısı, askerlerin yürüyüşüyle harekete geçirilir. Allah'ın iradesi ve İranlıların doğuştan gelen kahramanlığının, kutsal ülkeyi barbar Afganlıların kirli varlığından temizlemesi için Nadir'i ortaya çıkardığı söylenmektedir.

⁵Rıza Şah ya da onun danışmanlarından herhangi birinin Pan-German Birliği ve Alman dilinin arılaştırılmasının savunulması gibi şeyleri 1898 gibi erken bir tarihte duymuş olduğu oldukça şüphelidir.

⁶ Abdallah Razî Hemdanî, *Târih-i İran* (İkbâl, 1317, Tahran).

⁷ Faridun Âdemiyet, *Emîr Kebîr ve İran yâ varakî ez Tarih-i siyâsi-yi İran* (Tahran).

⁸ Nurullah Larudî, *Zindegâni-yi Nadir Şah*, (Tahran 1319). Bu eser Yâsîmî, Nefîsî ve Şafak gibi yazarlarca oldukça övülmüştür.

İranlılar unutmayın! Biz hükümdarların hükümdarının buyruklarına itaat eden ve Xerxes gibi komutanların idaresinde Yunanistan'ın başkenti Atina'nın kapılarına zafer bayrağını diken askerlerin çocuklarıyız... biz kralları ve imparatorları tutsak alan ve onları kralların kralı olan kendi hükümdarlarının ayakları dibindeki tozlar içine fırlatan askerlerin çocuklarıyız⁹.

Bu gibi şövenizm fevranlarının modern İran tarih yazıcılığının karakteristik bir özelliği olmadığı hemen belirtilmelidir. Bilakis onlar resmi teşvikle, o dönemde görünüşte başarılı olan Alman ve İtalyan milliyetçiliğinin zihni ve duygusal etkisi altında bazı tarihçilerin temsil ettiği aşırılığı ifade etmektedir. İranlıların çoğu, böylesine bir tarzı benimsemeyecek kadar kibar, zeki ve mantıklı idi. Ayrıca önemli İranlı tarihçilerden hiçbirisinin, çoğu zaman Avrupa milliyetçiliğine eşlik etmiş ırkçı fikirleri benimsemediği de ilave edilmelidir. Belki birisi İran'ın kültürel geleneklerinin, ırkçılığın farsça konuşulan her yerde kendisine bir vatan bulmasına izin verecek kadar evrensel ve cömert olduğunu ümit edebilir.

Halbuki Avrupa milliyetçiliği, İran kültürüne kolayca uyum sağlar. Demokrasi onun için tamamen yabancıdır. Birkaç İranlı tarihçi, demokrasi ile ilgilenmiştir ve bu belkide tarih, geleceğe merakla bakma teşebbüsü değil, geçmişin bir araştırması olduğundan bu bilim dalının tabiatından kaynaklanmaktadır. Demokrasinin veya en azından halkın egemenliği ile ilgili bazı kurumların canlı politik bir konumu olduğu, İran'ın uzun tarihindeki tek devir 1906 yılında başlayan anayasal hareket dönemi idi. Çarlık Rusyası tarafından kuvvetle desteklenen Kacarlara karşı yapılan mücadele, karışıklık, hükümet sistemindeki önemli değişiklikler, daha parlak bir gelecek umudu, 1907 antlaşması halka açıklandığında halka hakim olan yok olma düşüncesi, Muhammed Ali Şah'ın devrilmesi, kuzeydeki acımasız Rus müdahalesi; bütün bu olaylar tarihçiler için son derece önemli olan, I. Dünya savaşından önceki on yıllık dönemi oluşturmak için bir araya toplandılar. Gerçekten şimdiye kadar inkılâb ile ilgili olarak kaleme alınmış birkaç büyük eser ortaya çıkmıştır¹⁰.

İnkılâba bizzat iştirak eden Kesrevî, en iyi çalışması olan büyük bir eseri ona ayırmıştır¹¹. Mehdi Melikzâde, değerli, son derece mantıklı ve oldukça iyi belgelenmiş bir çalışma olan yedi ciltlik bir İran inkılâbı ve anayasalcılık tarihini yazdı¹². Bununla beraber Kesrevî İran'ın bağımsızlığı ile ilgilendiği kadar demokrasi ile çok fazla ilgilenmez. Ona göre devrim, İran'ı bağımsız, güçlü ve tekrar başarılı yapma amacı sayesinde haklı gösterilir. Sadece milliyetçiliğin enstrümanları olarak aranacak olan, en azından bir uygulamayla kişisel haklar, anayasa, parlamento, hatta hür bir basın ortaya çıkar. Melikzâde demokratik uygulamalara ve kuruluşlara oldukça fazla ilgi

⁹ Lârûdî, *a.g.e.*

¹⁰ E. G. Browne'nın kitabı İran için öyle bir ilgi ile yazıldı ki insan onu devrimin İranlı tarihçileri arasına sokmak için teşvik edilir.

¹¹ Ahmad Kesrevî, *Tarih-i Meşrute-yi İran*, ikinci baskı (Tahran 1333).

¹² Mehdi Melikzâde, *Tarih-i İnkılâp ve Meşrutiyet-i İran* (Tahran ts.), 7 Cilt.

gösterir. Bununla beraber İranlı tarihçiler üzerinde demokrasinin etkisi, milliyetçiliğin sayısız etkisi ile kıyaslandığında önemsizdir.

İranlı aydınlardan bazılarının ancak son zamanlarda ilgilenmeye başladığı Marksizm, bildiğime göre, henüz hiçbir tarih kitabında ifade edilmemiştir. Muhtemelen Teymurî'nin "Asr-ı bihaberî yâ Tarih-i İmtiyazât der İran"¹³ adlı eserinde, İran'daki Rus ve İngiliz çıkarları üzerinde durulan nokta, Marksçı etkiye bağlanabilirdi; fakat o halde bile kişi onun ne çok derin ne de çok yüzeysel olmadığını kabul etmek zorundadır. Gerçek Marksçı tarihlerin olmayışı başka herhangi bir şeyden değil, muhtemelen daha çok ülkedeki politik durumlardan kaynaklanmaktadır.

Batı etkisi İranlı tarihçilerin hem geçmişi yorumlarken kullandıkları düşünceler alanında hemde araştırılacak konuları seçimlerinde izlenebilir. Çok az sayıda olsa bile, şahların faaliyetlerinin yazılması devam eder. Çoğu daha geniş bir alana bakarlar. Devrim tarihiyle ilgilenen Kesrevî, Melikzâde ve diğerleri olayların görünüşünü anlamak ve onların altında yatan sebepleri keşfetmek için en azından bazı teşebbüslerde bulunmaktadır. Bazıları askeri tarihi incelerken, diğerleri yerel tarih ile ilgili araştırma yapmaktadır. Diplomatik tarih kendi payı üzerine dikkat çekmiştir. Mahmud Mahmud 19. yüzyıldaki İngiliz-İran Diplomatik ilişkilerinin muhteşem bir tarihini yazdı¹⁴.

Modern, tarihi araştırma ve yazma teknikleri batıdan ithal edilen diğer bir şeydir. Bazı İranlı tarihçilerin görünüşte hâlâ onların ifadelerini belgelemelerinin cazibesi konusunda emin olmamasına rağmen bir çoğu batı biliminin araçlarını benimsemeye başlıyor. Pirniya, Teymurî, Mahmud ve diğerlerinin eserleri dikkatlice dipnotlanmış, bibliyografik bilgi ve kaynakların tasdikleri ile donatılmıştır. Teymurî ve Mahmud her ikisi de kendi kitaplarının sayfaları üzerinde çok sayıda dökümanın fotostatik üretimiyle ilgili onların doğruluğunu tahmin etmede çok ileriye giderler. Bütün bunlar kaçınılmaz bir şekilde daha fazla doğruluğa ve güvenilirliğe götürür ve neticede gerçekler için sağlıklı bir yön ortaya çıkabilir. Burada batı etkisi tamamiyle pozitifdir.

İran tarzının açıkça ortada olan gerilemesi hususunda batıyı kınamakta insan tereddüt edebilir. Belkide okullar yüzyıl önce yaptıkları gibi klasik eserleri öğretmiyor ya da muhtemelen batılı sosyal bilimcilerin kullandığı yavan dilin bununla bir ilgisi vardır; fakat bu yazımda bahsedilen kitaplardan birisi bile edebi kalitesi bakımından o eski, taraflı, doğru olmayan ve bilimsel değer taşımayan *Nasih ul-tevârih* ile mukayese edilemez. Çağdaş nesir, sıkıcı, kaba ve bazen birkaçının gerçekte çok iyi olabileceği, yabancı bir dilden yapılan ikinci kalite tercümelerin hatıralarıdır.

¹³ bk. not. 4

¹⁴ Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabit-i Siyasi-yi İran ve İngiliz der Karn-ı Nuzdehum-i Miladi* (Tahran, 1328'den itibaren), 10 Cilt.